

УДК 930.2:94(477.64)“1941/195”

Ю. І. ЩУР*

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ОУН НА ТЕРИТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Здійснено аналіз джерельної бази, залученої до проведення дослідження історії діяльності Організації українських націоналістів на території Запорізької області під час німецько-радянської війни та перше повоєнне десятиріччя. Джерела представлені різнотипними за походженням документами: судово-слідчими та оперативними документами радянських органів державної безпеки; документами партій та громадських організацій; періодичною пресою; нарадивними джерелами.

Ключові слова: джерела; Запорізька область; ОУН; український націоналістичний рух.

Вивчення “білих плям” вітчизняної історії нерозривно пов’язане із залученням джерельного масиву. Повною мірою це стосується проблеми українського націоналістичного руху 1920–1950-х років. “Закритість” теми та зосередження основної частини документів в архівах радянських спецслужб призвели до одностороннього й спотвореного викладу цього неоднозначного періоду в історії України. Ті ж документи, що накопилися в середовищі української політичної еміграції, були недоступні дослідникам за “залізною завісою”.

Після проголошення незалежності України ситуація почала кардинально змінюватися. Для українських дослідників стали доступними документи західноєвропейської та американської діаспори. Почали розсекречуватися документи з колишніх архівів радянських спецслужб. Така ситуація сприяє більш багатогранному та незаангажованому вивченню феномену українського націоналістичного руху на Наддніпрянській Україні, зокрема і в Запорізькій області.

Більшість джерел з історії діяльності ОУН на Запоріжжі на сьогоднішній день не опубліковані і зберігаються в архівосховищах різного статусу й підпорядкування. Основну масу з них становлять судово-слідчі документи радянських органів державної безпеки, представлені, зокрема, архівними кримінальними справами, що формувалися в процесі накопичення документів, інколи – протягом кількох десятиріч. Спочатку формувалася слідча справа (попереднє слідство), потім вона ставала судово-слідчою (після передавання до судових органів), а статусу архівної набувала після винесення вироку й передавання на зберігання в архів відповідного органу держбезпеки¹.

* *Щур Юрій Ігорович* – кандидат історичних наук, директор Запорізького науково-дослідного центру “Спадщина”.

У дослідженні, присвяченому аналізу документів радянських спецслужб, дніпропетровський дослідник Д. Куделя запропонував поділ документів архівної кримінальної справи на ряд умовних розділів, з якою погоджується і автор пропонованої статті:

1. Матеріали оформлення арешту і обшуку.
2. Матеріали слідства.
3. Матеріали оформлення слідства.
4. Судові документи.
5. Листування офіційних органів.
6. Матеріали додаткових розслідувань та реабілітації².

Найважливіша для дослідника інформація міститься у другому розділі, оскільки тут представлені протоколи допитів заарештованих, свідків та витяги з протоколів допитів членів або симпатиків ОУН, які проходили по інших справах, протоколи очних ставок тощо. У відповідності до інструкцій органів держбезпеки заарештованого допитували не пізніше, ніж протягом доби з моменту арешту. Перший аркуш протоколу допиту оформлювався, як правило, на типографському бланку. Документ містив особисті дані на допитуваного, якого, в свою чергу, попереджали про відповідальність за надання неправдивих свідчень. Протокол допиту, як правило, вівся у формі запитань та відповідей за суттю справи.

У відповідності з роз'ясненнями Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) СРСР, протокол являвся “дзеркалом допиту, відображав невміння слідства та його винахідливість, гостроту викриття ворога”. Протоколи допитів не повинні були мати характер “безплідних політичних співбесід та дискусій” із звинуваченими. Свідчення заносилися до протоколу від першої особи й, по можливості, дослівно³.

За протоколами допитів дослідник має можливість дізнатися різноманітні подробиці життя й діяльності заарештованого. Разом із тим, тут можуть мати місце неточні, або спеціально спотворені членом ОУН дані. Зокрема, у протоколах допиту члена похідної групи ОУН(р)⁴, одного з організаторів націоналістичного підпілля на Мелітопольщині І. Молодія (“Косаря”), фігурує перелік оунівського активу в Запорізькій області. Керівником обласного проводу ОУН(р) тут він називає Василя Ясенка (“Дмитра”)⁵. У власних спогадах І. Молодій вказує правильне прізвище керівника запорізької ОУН(р) – Василь Пастушенко⁶.

Схожою є ситуація з одним із учасників націоналістичного підпілля по Мелітопольському району – С. Гармашем, який був заарештований 23 грудня 1943 р. Внаслідок слідчих дій участь останнього в підпіллі ОУН(р) доведена не була, через що справу розглядала Особлива Нарада при Народному комісарі внутрішніх справ СРСР⁷. У спогадах І. Молодія зустрічаємо таку згадку: “Пощастило мені на знайомство з директором школи, молодим, дуже свідомим українцем Гармашем, який згодом став членом ОУН”⁸.

Враховуючи, що при створенні організаційної сітки ОУН(р) не завжди дотримувалася існуючого адміністративно-територіального поділу, деякі її осередки, що географічно знаходилися в межах Запорізької області, підпорядковувалися проводам інших областей. У зв'язку з цим, архівні кримінальні справи, де міститься інформація про діяльність ОУН на території Запорізької області, зберігаються не лише у Держархіві Запорізької області та Архіві Управління СБУ в Запорізькій області, а й у архівосховищах СБУ в інших областях, зокрема Дніпропетровській та Донецькій.

Ще одним важливим джерелом з історії націоналістичного руху на Запоріжжі є оперативні матеріали радянських органів державної безпеки. Останні мали право збирати інформацію за допомогою “оперативних можливостей”, що включали у себе: відомості, отримані від інформаторів, агентів, секретних співробітників шляхом таємного спостереження за людьми й виявлення необхідних даних тощо. Попри значне інформативне наповнення таких матеріалів, на дослідника чатує небезпека зіткнення із суб’єктивністю та перебільшеннями автора (авторів) того чи іншого донесення⁹.

Отримані матеріали опрацьовувалися й систематизувалися у доповідних записках про оперативний стан та агентурно-оперативну роботу з боротьби з бандитизмом обласного управління НКДБ (МДБ) керівництву республіканських “органів”. Деякі доповідні стосувалися конкретно боротьби з “українським антирадянсько-націоналістичним підпіллям”. Такі документи отримували гриф “цілком таємних” й містили інформацію про бандитсько-повстанські прояви на території області, найважливіші агентурні справи, справи-формуляри, статистичні дані щодо організації агентурно-оперативної роботи, характеристику агентів та їхню діяльність, основні заходи та штатні одиниці відділу з боротьби з бандитизмом, проведення чекістсько-військових операцій¹⁰.

Важливість подібних джерел для дослідження історії діяльності ОУН на території Запорізької області безсумнівна. Вони дозволяють не лише отримати інформацію про той чи інший осередок націоналістичного підпілля, але, перш за все, простежити зсередини роботу радянських органів держбезпеки з ліквідації та нейтралізації ОУН, зокрема зрозуміти логіку тогочасних подій.

Документи радянських спецслужб, які зберігаються в архівосховищах Російської Федерації, зокрема Федеральної служби безпеки, поволі вводяться до наукового обігу. Варто відмітити багатотомне видання “Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне”, де поруч із інформацією про націоналістичний рух на західноукраїнських землях наводиться інформація про наддніпрянський вектор ОУН. Зокрема, у орієнтуванні 2-го Управління НКДБ СРСР про ОУН та її антирадянську діяльність (28.08.1944 р.) наводиться інформація про ліквідацію міського проводу ОУН(р) у Запоріжжі¹¹.

Варті уваги й документи нацистських спецслужб, у яких простежується ставлення окупаційної влади до проблеми української самостійності та боротьби з репрезентантами українського націоналістичного руху, зокрема і в Запоріжжі. Вітчизняному досліднику ці матеріали доступні завдяки збірнику документів і матеріалів “Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943)”, упорядкованому В. Косиком¹².

Документи політичних партій і громадських організацій становлять ще одну важливу групу історичних джерел. Їх значення пояснюється виключною роллю політичного фактора в українському націоналістичному русі. Перш за все, це – документи ОУН(р). Серед неопублікованих відмітимо документи архіву Центру досліджень визвольного руху (м. Львів), зокрема фонди Закордонних частин ОУН та М. Лебеда (частина т. зв. “Архіву закордонного представництва Української головної визвольної ради”). Тут міститься інформація про членів похідних груп ОУН(р), зокрема майбутніх організаторів націоналістичного підпілля в Запорізькій області. Важливою для дослідника є інформація про нацистську репресивну політику на території Запорізької області, узагальнена на підставі документів низових ланок націоналістичного підпілля.

Частина документів ОУН(р), у яких висвітлені окремі епізоди українського націоналістичного руху на території Запорізької області, опублікована в збірках документів, підготовлених як окремими дослідниками (В. Сергійчук¹³), так і академічними дослідницькими центрами (Інститут історії України НАН України¹⁴).

Не менш важливими для вивчення українського націоналістичного руху є документи Комуністичної партії України. Її тотальний контроль над усіма сферами життя у СРСР й постійна боротьба за збереження територіальної цілісності зумовили прискіпливе документування різноманітних антирадянських рухів. Починаючи від перших днів установлення більшовицької влади на території теперішньої Запорізької області, партійні осередки разом з органами держбезпеки фіксували прояви незадоволення та спротиву, зокрема діяльність повстанських загонів, просвітянських організацій, поширення антирадянських листівок у міжвоєнний період тощо¹⁵.

Не менш важливою для комуністичного керівництва проблемою була діяльність українських націоналістів під час нацистської окупації та після неї. Паралельно із оперативною роботою органів держбезпеки з нейтралізації ОУН на території Запорізької області, партійні комітети збирали інформацію про діяльність націоналістів та антирадянські настрої населення області. Джерелами подібної інформації нерідко виступали учасники прорадянських партизанських груп та підпілля¹⁶.

Періодичній пресі по праву належить важливе місце в загальному комплексі історичних джерел. Адже преса, особливо у період боротьби

за незалежність, виконувала одночасно інформаційну, агітаційну, організаційну та освітньо-виховну функції.

У газетах та журналах міститься багато фактичного матеріалу, наведені постанови з'їздів, конференцій, зборів громадських та політичних організацій, публікації резолюцій тощо. Важливе місце на сторінках ЗМІ займають огляди, політичні статті на злободенні теми, листи з місць. Але не завжди преса подавала вірогідну інформацію. Зустрічалися спроби прикрасити ситуацію чи подати її у вигідному для себе світлі.

На сторінках ЗМІ друкувалися публіцистичні твори та замітки (часто анонімні), в яких подавалася інформація про революційні події, антирадянський рух і діяльність осередків ОУН та висвітлювалися проблеми розвитку українського націоналістичного руху тощо.

Для характеристики суспільно-політичного життя в Запорізькій області під час нацистської окупації та тих змін, які відбувалися тут в умовах діяльності ОУН, варто залучати періодичну пресу, яка, хоч і була офіціозом німецької окупаційної влади, але не залишалася поза увагою оунівців. В конкретному випадку мова йде про “Нове Запоріжжя” та “Мелітопольський край”. Своєрідним доповненням до них виступають підпільні видання ОУН, де публікувалися матеріали, що апріорі не могли потрапити до окупантських газет. Зокрема, у “Віснику Української інформаційної служби” знаходимо дані про репресивно-каральну політику нацистської влади та деякі згадки про діяльність місцевих самостійників¹⁷.

Під час використання матеріалів ЗМІ слід враховувати її неоднозначність. З одного боку, преса фіксує реальність такою, якою вона є в конкретний історичний момент, що робить неможливим виправлення у майбутньому. Але, з іншого боку, кожне періодичне видання є виразником певних політичних поглядів, що впливає на суб'єктивність добору наведених фактів та їх оцінку. Через це аналіз преси слід проводити з позицій критичного підходу та за допомогою історико-порівняльного методу.

Наративні джерела (листи і спогади) відіграють особливу роль у вивченні проблеми українського націоналістичного руху. Вони передають настрої окремих людей, національних і соціальних груп, “дух епохи”.

Безперечно, джерела мемуарного характеру несуть на собі відбиток авторського світогляду, суб'єктивізму і тому не є самодостатнім джерелом. Разом із тим, вони відтворюють реальну картину, наповнюють історичний процес живим подихом епохи, виявляють неповторні взаємозв'язки між подіями і історичними особистостями.

Цікавими з погляду досліджуваного питання є спогади діячів українського націоналістичного руху на Наддніпрянській Україні, зокрема в Запорізькій області, які через призму власного сприйняття описували події. У багатьох випадках ці мемуари за жанром частково перебува-

ють на грані між класичними спогадами й аналітичними політологічними чи історичними працями.

Проблема діяльності ОУН(р) на території Запорізької області у мемуарах майже не відображена. Винятком є спогади учасника похідних груп, одного з організаторів націоналістичного підпілля на Мелітопольщині І. Молодія. Попри певні хронологічні неточності, тут міститься цінна інформація щодо створення осередків ОУН(р) у Михайлівському та Мелітопольському районах Запорізької області, зв'язкові лінії місцевого підпілля (зокрема, із Кримом), репресії нацистських спецслужб проти націоналістів тощо¹⁸. Окремий епізод із діяльності ОУН(р) в Запоріжжі висвітлено у спогадах одного із перших місцевих оунівців І. Олійника, підписаних криптонімом “О. І. М.”¹⁹.

Значний інтерес становлять спогади керівника Проводу ОУН(р) південноукраїнських земель В. Кука (“Леміша”), в яких міститься інформація про перебування останнього в Запоріжжі і проведені ним наради із місцевим активом²⁰. Уточнення долі родини І. Дзюби, заарештованого у м. Токмак за належність до ОУН(р) міститься у листі З. Павленко, який надійшов до автора після публікації розвідки про токмацьку ОУН у місцевій газеті²¹.

Менше спогадів та мемуарів на сьогодні відомо про діяльність ОУН, керованої А. Мельником. Єдина опублікована згадка про спроби організації мережі у Запоріжжі міститься у збірці “На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні”²².

Таким чином, джерельна база для проведення дослідження історії діяльності ОУН на території Запорізької області представлена різнотипними за походженням документами, які висвітлюють різні аспекти боротьби за державну самостійність України на вказаній території, дозволяють розглянути особливості і загальні риси українського націоналістичного руху.

---

¹ Куделя Д. Нові джерела до історії Організації Українських Націоналістів (ОУН): кримінальні справи з фондів архівів Служби безпеки України / Дмитро Куделя // Діяльність підпілля ОУН на Сході України. Збірка статей [Упоряд. Хобот П. В.]. – Дніпропетровськ : Східноукраїнський дослідницький центр “Спадщина”, 2010. – С. 9.

² Там само. – С. 10–23.

³ Подкур Р. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ / Р. Подкур, В. Ченцов. – Тернополь, 2010. – С. 274.

⁴ ОУН(р) – Організація українських націоналістів революційна, утворилася в лютому 1940 р. внаслідок відходу від ОУН середовища Степана Бандери.

⁵ Державний архів Запорізької області (далі – Держархів Запорізької обл.), ф. Р-5747, оп. 3, спр. 107, арк. 153.

⁶ *Молодій І.* Пискоровичі, Пискоровичі ... моя любов, моє горе / Іван Молодій // *Закерзоння. Спомини вояків УПА / Підготував Б. Гук.* – Варшава : Тирса, 1997. – Т. 3. – С. 43.

⁷ Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 107, арк. 5, 204.

⁸ *Молодій І.* Названа праця. – С. 53.

⁹ *Поджур Р.* Названа праця. – С. 304, 340.

¹⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф 2, оп. 95, спр. 58, арк. 1–21.

¹¹ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне [в 8 т.]. – М. : Кучково поле, 2007. – Т. V. – Кн. 2: Границы СССР восстановлены (1 июля–31 декабря 1944 г.). – С. 200.

¹² Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943) [у 4 т.] / упоряд. В. Косик. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; ЛДУ ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, 1998. – Т. 2. – 348 с.

¹³ *Сергійчук В.* ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К. : Дніпро, 1996. – 496 с.; *його ж.* Український здвиг: Наддніпрянина. 1941–1955. / В. Сергійчук. – К. : Українська видавнича спілка, 2005. – 836 с.

¹⁴ ОУН в 1941 році: Документи. Ч. 1 / Упоряд.: О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 336 с.; ОУН в 1941 році: Документи. Ч. 2 / Упоряд.: О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 281 с.

¹⁵ Реабілітовані історією. Запорізька область. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2006. – Кн. 3. – С. 59–69.

¹⁶ Запорізький архів. Народна війна. 1941–1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області: Збірник документів і матеріалів: Наук.-довід. Вид. / Авт.-упоряд.: В. О. Бондар, О. Г. Величко, І. В. Козлова. – Запоріжжя: Прем'єр, 2005. – С. 336–338, 344–349.

¹⁷ Вісник Української інформаційної служби. – 1943. – № 9.

¹⁸ *Молодій І.* Названа праця.

¹⁹ *О. І. М.* ОУНр в Запоріжжі (Один день ОУНр) // Альманах “Гомону України” на 1987 рік. – Торонто: Гомін України, 1987. – С. 74–81.

²⁰ Спогади Василя Кука, керівника Проводу ОУН Південноукраїнських земель. Записані 19. 07. 2007 р. Щуром Ю. І. // Архів автора.

²¹ Лист З. І. Павленко до Щура Ю. І. від 10. 01. 2006 // Архів автора.

²² *Гартимів М.* Землею українською / Михайло Гартимів // На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів / Зредагув. К. Мельник, О. Лащенко, В. Верига. – К. : Дніпро, 1994 – С. 160–170.

There is made analysis of sources involved in the study of the history of the Organization of Ukrainian Nationalists in Zaporizhzhya Region during the German-Soviet war and the first postwar decade. Sources are presented by different in origin documents: forensic and operational documents of the Soviet State Security Service; documents of parties and public organizations; periodic press; narrative sources.

Key words: the sources; Zaporizhzhya Region; OUN; the Ukrainian Nationalist Movement.